

**ACTES DEL VII CONGRÉS
DE L'ASSOCIACIÓ HISPÀNICA
DE LITERATURA MEDIEVAL**
(Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997)

Volum III

EDITORS:
SANTIAGO FORTUÑO LLORENS
TOMÁS MARTÍNEZ ROMERO

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT JAUME I. Dades catalogàfiques

Asociación Hispánica de Literatura Medieval. Congreso Internacional (7è : 1997 : Castelló de la Plana)

Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval : (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997) / editors, Santiago Fortuño Llorens, Tomàs Martínez Romero. — Castelló de la Plana : Publicacions de la Universitat Jaume I, 1999

3 v. ; cm.

Bibliografia. — Textos en català i castellà

ISBN 84-8021-278-0 (o.c.). — ISBN 84-8021-279-9 (v. 1). — ISBN 84-8021-280-2 (v. 2). — ISBN 84-8021-281-0 (v. 3)

1. Literatura espanyola-S. X/XV-Congressos. I. Fortuño Llorens, Santiago, ed. II. Martínez i Romero, Tomàs, ed. III. Universitat Jaume I (Castelló). Publicacions de la Universitat Jaume I, ed. IV. Títol.

821.134.2.09"09/14"(061)

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny de la coberta, no pot ser reproduïda, emmagatzemada, ni transmesa de cap manera, ni per cap mitjà (elèctric, químic, mecànic, òptic, de gravació o bé de fotocòpia) sense autorització prèvia de la marca editorial.

© Del text: els autors, 1999

© De la present edició: Publicacions de la Universitat Jaume I, 1999

Edita: Publicacions de la Universitat Jaume I
Campus de la Penyeta Roja. 12071 Castelló de la Plana

ISBN: 84-8021-281-0 (tercer volum)
ISBN: 84-8021-278-0 (obra completa)

Imprimeix: Castelló d'Impressió, s. l.

Dipòsit legal: CS-257-1999 (III)

CURIAL E GÜELFA I TIRANT LO BLANC DAVANT LA CAVALLERIA DE LA TARDOR MEDIEVAL

GLÒRIA SABATÉ
Universitat de Barcelona

XI. «Qui justament portarà aquest senyal
per Déu serà de gràcia complit;
prengue-l totom de cor ennobleït
per aver loch al sel imperial.
Morir no dupt, car viurà per tostemps,
L'om qui per mort partrà d'aquesta vida;
Donchs, Para Sanct, feu tantost fer la vida
Del gran perdó e no spareu pus temps ».¹

D'AQUESTA manera animava Joan Berenguer de Masdovelles els cristians d'anar a la croada per recuperar Constantinoble, amb motiu del consistori organitzat per Antoni Sapllana on es premiava «a qui millor diguera en laor de la Creu, animant los cristians que anassen a la crohada justada». No se sap en quin més ni any es constituí aquest consistori, però revela l'important ressò literari que la pèrdua de la ciutat grega va tenir entre els ambients literaris de Barcelona i València, on mercaders, notaris i cavallers sensibilitzats per la cultura organitzaven debats poètics de temes molt diversos.

Si Martorell va concebre el *Tirant lo Blanc*² per ser llegit en públic (Limorti i Payà, 1994) i acceptem per tant que la novel·la és primordialment un acte de dicció del seu autor (Espadaler, 1993), és en l'ambient d'aquestes tertúlies literàries on hem de situar la seva lectura; en aquestes sessions enteses com a esbarjo social i col·lectiu els poetes no van ser els únics que van aprofitar llurs creacions per reflexionar sobre un dels esdeveniments polítics més importants del seu temps. Martorell va veure en aquesta derrota una oportunitat per demostrar que la cavalleria era capaç d'adequar-se als nous temps. Amb la cristianitat amenaçada pel perill turc, podia recuperar la seva original funció:

1. Joan Berenguer de Masdovelles. *Permès a Déu haver feta presó*; edició a cura d'Isabel de Riquer, 1997: 60-67.

2. Joanot Martorell, *Tirant lo Blanc*, edició a cura d'Albert Hauf, Clàssics Valencians, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 1992, 2 vols.

lluïtar contra l'infidel. El que calia era presentar un heroi que fos capaç de retornar el decadent orde militar al seu primer prestigi. Els nous temps demanaven un nou cavaller, i Martorell el creà, presentant-lo com un personatge real vinculat a protagonistes d'un cert tipus de literatura, les cròniques i la poesia, les gestes del qual s'escriuen com a merescut reconeixement dels seus mèrits per tal de perpetuar la seva fama més enllà de la vida terrenal i per a que serveixi de paradigma de conducta a imitar per la col·lectivitat i, sobretot, per un estament cavalleresc considerat en decadència (Alemany, 1995).

La crítica ja ha ressaltat que Tirant representa un distanciament respecte la concepció de l'heroi arquetípic del llibre de cavalleries.³ El protagonista ens és presentat com un home enginyós i com un tècnic estrateg. No únicament pot lluitar contra terribles enemics, sinó que també sap organitzar un exèrcit i abastar una ciutat assetjada, sense perdre mai el contacte amb la realitat. Martorell vol un personatge creïble, i, per tant, la heroïcitat ha de manifestar una dimensió humana: al costat de qualitats com l'enginy, l'astúcia i la disciplina, Tirant es mostra orgullós, cruel i impacient. Si en les seves primeres accions militars es comporta de forma completament desinteressada, l'amor per Carmesina el converteix en un vulnerable home de carn i ossos, i el durà a acceptar els honors i regals de la seva senyora i a oblidar les seves obligacions militars.

Serà la seva aventura africana (Lola Badia, 1993) la que li proporcionarà el retorn als orígens, pel que fa a la puresa de les motivacions de l'acció, i el convertiran en una mena croat capaç de realitzar el que els exèrcits cristians no van aconseguir en totes les expedicions militars contra l'Islam, però que, com diu Rafael Beltran (1997) quedarà «ridículamente vencido por un vientecillo de amor, una calentura pasional, una fusión de humores contrarios, un dolor de costado que [...] le iba a conducir, en plena apoteosis, a la muerte».

A diferència del *Tirant*, l'anònim autor del *Curial e Güelfa*⁴ reivindica per al seu heroi un tipus concret de cavalleria,⁵ la més cortesa i esportiva, la que serveix per a lluïment personal. No en va al pròleg del segon llibre es declara explícitament que Curial seguirà la vida dels cavallers errants (II: 7). El que necessita el nostre protagonista és precisament demostrar la seva virtut i esforç,

3. Per a l'estudi de l'heroi cal tenir present, sobretot: A. Yates, 1980; A. Pons, 1991; Espalder; J. L. Roig, 1991.

4. Aramon, 1930: 25-36, 39-40.

5. (III, pàg. 13): «veritat és que aquest noble e valerós cavaller, del qual se scriu lo present llibre, no fonch gran capità, ne gran capità, ne gran guerrer o conquistador [...] emperò no he trobat, en allò poch que he legit, per bé que no hage volgut encercar, que algun de aquests nomenats hage meses les mans a cors per cors en tants e tan estrets juyhís e lices, e ab tants e tan valents cavallers com Curial féu [...] car lo conquistar creix la fama, e la liça la virtut i l'esforç [...] concloent, donchs, com lo pus estret juyhí, ans estrem dels estremes, en actes militars, sie la liça...».

però no hem d'oblidar que, malgrat les paraules de l'autor, fer aquesta vida té com a principal objectiu l'assoliment de prestigi social i fama.

Mitjançant aquestes manifestacions cavalleresques el jove cavaller es podia enriquir i aconseguir un matrimoni avantatjós (F. Cardini, 1995). La reputació que hom adquiria era molt important, qui aconseguia distingir-se en els torneigs, per exemple, tenia la possibilitat de cridar l'atenció d'un protector i, d'aquesta manera, assegurar-se un benestar econòmic. D'altra banda, com aquest esdeveniment era un exercici propi de la noblesa, el cavaller que apareixia en un torneig armat, muntat a cavall i acompanyat d'un cert nombre de servidors demostrava el seu dret a pertànyer a aquest grup privilegiat, quedava reconeguda la seva identitat social (M. Keen, 1986).

Aquest serà el camí que escollirà Curial, presentat com a encarnació de totes les perfeccions del cortesà del seu temps, sense perdre, per això, la seva dimensió humana. L'heroi de l'anònim autor és perfecte en tant que cavaller però té defectes com a home; li agraden els plaers i les riqueses i aquestes inclinacions afectaren la seva existència, entesa com a història d'una ascensió social.

L'origen del nostre protagonista, molt diferent al de Tirant, és d'una importància cabdal perquè sens dubte marcarà la seva trajectòria i el seu comportament, i, el que és més important, configurarà un nou tipus d'heroi, divergent del proposat per Martorell. Com ha indicat M. Cortés i Cañagueral (1991), Curial és un dels pocs personatges que neixen en el text. La primera informació que ens dóna la novel·la sobre ell és el seu origen humil i la seva extraordinària bellesa (I: 20-21). Serà un origen no acceptat per l'heroi, per això abandonarà la seva mare, de la qual ja no sabrem res més (I: 21) i gràcies a la seva bellesa⁶ podrà entrar al servei del marquès de Montferrat. L'esmentada autora ha volgut veure en aquest naixement una naturalesa mítica i providencial del personatge, relacionant el nostre text amb dues obres anteriors on sí que és palesa aquesta naturalesa; es tracta del *Libre dels Feyts* de Jaume I, i el *Llibre d'Evast e Blanquerna*, de Ramon Llull... realment l'anònim autor en atorgar aquest origen al seu heroi volia dotar-lo d'una naturalesa mítica?. Si el que pretenia era crear un personatge volgudament real que amb les seves qualitats mo-

---

6. Al llarg de tota la novel·la hi ha una utilització meditada de la bellesa de l'heroi. L'autor la remarca, de manera obsessiva, quan convé a la narració dels fets. La novetat que presenta la bellesa de Curial és que no prové de la noblesa de sang ni manifesta l'antic llinatge de qui la posseeix, en contraposició a la lletjor de les classes socials menys afortunades. La bellesa física del nostre heroi és un reflex de les seves virtuts morals i intel·lectuals, allunyant-se de la bellesa física de l'heroi artúric (vegeu Ana María Morales, «el más hermoso caballero del mundo: un acercamiento al héroe artúrico». *Palabra e Imagen en la Edad Media. Actas de las IV Jornadas Medievales*, eds. Aurelio González, Lillian Von Der Walde i Concepción Company. Universitat Nal. Autònoma de Mèxic, Mèxic 1995, pp. 407-417).

rals i físiques aconseguís la seva ascensió social, amb aquest naixement al que aconseguia era accentuar el seu mèrit, i, d'altra banda, reivindicar un nou heroi desvinculat de la noblesa i d'un llinatge antic, un heroi que es preocupa per la seva dimensió cultural (J. Lawrence, 1986; Lola Badia, 1993; Montserrat Piera, 1993), allunyant-se d'una realitat on un cavaller només necessitava mostrar la seva capacitat en el maneig de les armes.

L'única cosa que necessita Curial són diners. No oblidem tampoc que el diner és important per arribar a ser un cavaller, segons exposa el *Tractat de cavalleria* de Pere III⁷ quan recomana «No sia fet cavaller hom pobre, si donchs aquell qui l'ha a fer cavaller primerament no li dóna cosa ab què pugui viure e tenir estament de cavalleria», o l'*Arbre d'Honor* de Gabriel Turell⁸ quan diu «aquesta orda de cavalleria no poder ésser a ningú dada sinó dos coses conexas en aquell qui rebra-la spera. La primera, virtut de proesa; segona, riquesa e conservació d'ella...».

Curial té la virtut de proesa, però li manca la riquesa. És per això que la Güelfa, moguda per una necessitat sexual, decideix ajudar-lo econòmicament. A partir d'aquest moment l'heroi es podrà formar dins l'ambient de la cort com els joves de bon llinatge que s'eduquen com a futurs cavallers practicant la caça, aprenent equitació i el maneig de les armes. Com Tirant, sap perfectament que la cavalleria ha esdevingut un camí per millorar socialment. Amb la seva pràctica es pot aconseguir honor, fama i privilegis, però mentre que Martorell presenta el seu protagonista com un home enginyós i com un tècnic estrateg, Curial es mostra sensible a una cultura diferent a la que és pròpia de l'home de guerra. No es conforma amb el coneixement superficial d'antigues històries i cançons vinculades a l'ideal cavalleresc, necessita adquirir una formació cultural més àmplia que, unida a unes inqüestionables virtuts morals i físiques, substitueixin la seva mancança econòmica i social. Rebutja que la sang i el principi hereditari s'afirmen com a criteris determinants per a pertànyer a la classe privilegiada.

D'altra banda, en una societat on l'economia està dirigida per banquers i mercaders posseïdors de grans fortunes, la cavalleria per a l'anònim autor és vàlida en allò que té de festivitat i de manifestació de coratge. Si hom rebutja tot el que té de violència i brutalitat, esdevé un perfecte complement a la formació de l'home. La Güelfa, tot i que impulsa les cavalleries de Curial reconeix que ho fa «no emperò sens gran dolor de mon cor» (I: 52), perquè sap que el camí escollit malgrat ser l'adequat no deixa de ser perillós. La cavalleria amaga molta violència i barbàrie, ja ens ho indica l'anònim autor quan diu, en re-

7. Pere Bohigas, 1947: 128.

8. Burgaya, 1992: 143.

lació a la lliça i al camp clos que «...les cerimònies [...] són espaventables e temedores» (III: 13-15).

És per això que tant sols hi ha una referència a l'activitat militar de Curial i està en relació amb la lluita contra el turc, única guerra que apareix a la novel·la. L'heroi, en aquesta nova faceta, es caracteritza pel seu bon comportament (és savi i diligent, III: 215) i la seva fama el precedeix (III: 195). Com Tirant, esdevindrà Conestable i durà el pes de la batalla (III: 201), però el conflicte contra els musulmans en l'obra de l'anònim no té les mateixes connotacions que veiem a l'obra de Martorell. A banda que el nostre autor mai dona cap referència explícita de Constantinoble, tampoc aprofita el seu espai literari, com farà Joanot Martorell, per abocar una reflexió crítica sobre la pèssima actuació de les potències occidentals davant el perill turc. És més aviat un pretext. L'autor aprofita un esdeveniment històric molt important per vincular la novel·la a la realitat, no en va la batalla narrada és històrica, com molt bé ha indicat Anton M. Espadaler (1984), i, ahora, serveix per representar la culminació perfecta de la carrera ascendent del nostre heroi. A partir d'aquest moment ja és digne de rebre el perdó de la Güelfa.

Només cal comparar la manera com les dues novel·les introdueixen la invasió turca a la narració per adonar-nos de la diferent significació que tenen:

Curial (III: 193-194): «Lo rey de França desitjà celebrar la sua general cort en lo Puig de Nostra Dama, segons la antiga e loable costuma dels reys de França [...] e axí com ho hach pensat, se més al cor de portar-ho a execució, e axí deliberà solemnizar la sua cort lo primer jorn de maig vinent; [...] emperò hach a mudar la jornada, per ço com sabé que los turchs eren entrats en l'Imperi e feyen mortal guerra, e molts dels convidats irien a una batalla, la qual a vint dies d'abril era assignada entre l'emperador e lo soldà...».

Tirant (II: 221-222). Coneixem la invasió turca a través d'una carta de l'emperador grec demanant auxili al rei de Sicília: «Nós, Frederich, per la immensa e divina majestat del subiran Déu eternal emperador de l'Imperi Grech, saluts e honor a vós, rey de la gran e abundosa ylla de Sicília [...] notificam a la vostra real persona com lo soldà, moro renegat, sia ab gran poder dins lo nostre imperi e en companyia sua lo gran turch: han-nos pres la major part de nostra senyoria, en la qual remey no podem dar per la mia senectut per no poder exercir les armes. Aprés, la gran pèrdua que havem fet de ciutats, viles e castells; e han-me mort lo major bé que tenia en aquest món, ço és, lo meu fill primogènit, qui era la mia consolació e escut, e defensa de la sancta fe cath`plica, ab ànimo civil bataillant contra los infels ab molta honor e glòria sua e mia [...] O, benaventurat rey de Sicília! Sien-te acceptes les mies preguàries, les quals són de dolorós plant, e, puix est rey coronat, hajes pietat de la mia dolor perquè la immensa bondat de Déu te quart de un cars semblant, com tots siam subjugats a la roda de fortuna e no és negú que liguar la puga. Déu per sa merçè vulla

mirar la nostra bona e sana intenció, donant fi a la ploma e no a la mà, que no's cançaria de recitar per scriptura los passats, presents e esdevenidors mals...»

La defensa que proposa Martorell sorgeix d'un clima de gran tensió (Espadaler, 1995) on hi ha la consciència generalitzada de què no únicament havia caigut una ciutat d'un gran valor simbòlic per al món cristià, sinó que acabava una època i començava una altra on l'hegemonia estava en poder dels turcs... per a l'autor del *Curial*, en canvi, com també ho serà per a Antoine de la Sale amb el seu *Jehan de Saintré*, aquest esdeveniment representa únicament la voluntat se no defugir de la realitat.

Tirant, com el seu mestre Guillem de Vàroic, no acceptarà mai el botí de guerra « car més stime la honor e lo premi de nostre senyor que tot lo tresor del món...» (vol. I: 196). Curial, en canvi, no té cap mena de problema quan pren els beneficis obtinguts d'aquesta guerra de mans de l'emperador:

(III: 219) : «— Senyor Curial: l'emperador, veent que no pot en manera del món satisfere lo treball que havets passat, ne remunerar la honor que feta li havets, no ha haüda boca ab què-us parlàs, mas, demanant-vos mil perdons, vos prega vullats pendre pacientment aquest petit present, lo qual per a ell a donar e a vós pendre és pobre cosa, segons la causa que'l mou e l'emperador deuria fer e vós merexets [...] Curial ho pres molt reverencialment, regraciant molt a la sua molt alta senyoria aquest tan gran e tan preciós present [...] Per què Curial, pus content que dir no's pot, s'ich partí . E haüts bons e molt notables cavalls envers França...»

Ja s'ha dit encertadament que Curial és el cavaller que sempre pren (Espadaler, 1984). Quan perd els favors de la Güelfa i té dificultats per mantenir el seu estat, converteix els trofeus cavallerescos en diners perquè per a ell la cavalleria no és res més que un mitjà per aconseguir allò que vol. Tirant mai no ho faria perquè està d'acord amb el què el seu creador diu al pròleg de la novel·la quan afirma que «en tal alt grau excel·leix lo militar stament, que deuria ésser molt reverit si los cavallers observaven aquell segons la fi per què fonch instituït e ordenat» Per això, quan Tirant coneix la doctrina cavalleresca esdevé un model exemplar de cavaller perquè ha entès què implica la cavalleria (vol. I: 63).

Les gestes de Tirant no han de caure en l'oblit perquè han de servir de model de comportament en una època on la cavalleria pateix una important degradació. Martorell, no acomodant-se a la nova situació, pretén conservar les antigues premisses que garantien el seu predomini social; per això intenta recuperar els valors de la ideologia cavalleresca, aquells valors que li garantien la seva preeminència d'estatus (Sanmartin-Borràs, 1990), tot depurant-los i adequant-los a l'època en què viu. Ja em dit que amb la caiguda de

Constantinoble el 1453 veu una oportunitat per demostrar que la cavalleria pot recuperar la seva original funció perquè es veu amenaçada per l'infidel. Per això intentarà provar la seva vigència presentant el cavaller dels temps moderns (Rubiera i Mata, 1993).

L'anònim autor accepta que els temps canvien. Valora de la cavalleria el que té de manifestació de coratge i sap que és un camí a través del qual l'home pot millorar socialment, alhora que esdevé un complement perfecte de la seva formació (d'aquí el seu interès per reivindicar l'aspecte més cortesà d'aquesta cavalleria), però s'adona que la seva antiga significació ja no té validesa.

Martorell, en canvi, la vol recuperar. Per això presenta la seva novel·la com un tractat de cavalleria d'una clara intencionalitat didàctica. Si inicialment ens diu que cal recordar les gestes del cavaller Tirant perquè no s'oblidin i puguin servir als cavallers com a model de comportament, a mida que avancem en la narració, aquest cavaller exemplar es va humanitzant fins a esdevenir ridícul, mostrant-se com un heroi ambiciós, motivat per la fama d'aquest món (Hauf, 1995) i al costat de discursos seriosos sobre la cavalleria (els quals trobem sobretot a l'inici de la novel·la) apareixen escenes cavalleresques còmiques (la donzella de Kirileayson de Muntalbà concordant batalla a ultrança amb l'heroi, vol. III: 130-131; Carmesina guerrera, vol. III: 361-372 i 379-382; una dona armant cavaller un parent de Tirant, vol. I: 44) que sorprenen el lector i afegeixen un to irònic al discurs cavalleresc inicial. La mort de l'heroi d'un «mal de costat», serà, en aquest sentit i com ha indicat Rafael Alemany (1995) «la culminación de un proceso textual de intencionada y reiterada manipulación aniquiladora de los referentes que habían sustentado el mundo caballeresco y su literatura [...]. Todo ello no debe interpretarse, sin embargo, como un producto de una hipotética cosmovisión «burguesa» por parte del autor, sino, por el contrario, como fruto de una visión distanciada, escéptica y, en última instancia, patética, de un representante de aquel estamento caballeresco en declive cuyo certificado de defunción rubrica, simbólicamente, la muerte de Tirant y el ulterior ascenso de Ypòlit y la emperatriz.»

BIBLIOGRAFIA

- ALEMANY, Rafael (1995): «En torno al desenlace del *Tirant lo Blanc*», dins *Estudios sobre el «Tirant lo Blanc»*. Eds. Juan Paredes, Enrique Nogueras i Lourdes Sánchez, Universitat de Granada, pp. 10-26.
- ARAMON I SERRA (ed.) (1930): *Curial e Güelfa*. Barcino, «Els Nostres Clàssics», vols. 30, 25-36 i 39-40. Barcelona.

- BADIA, Lola (1993): «El Tirant en la tardor medieval catalana», dins *Actes del Symposium «Tirant lo Blanc»*. Quaderns Crema, Barcelona, «Assaig», 14
- BELTRÁN, Rafael (1997): «La muerte de Tirant: elementos para una autopsia», dins *Actes del Col·loqui Internacional Tiant lo Blanc. Estudis crítics sobre Tirant lo Blanc i el seu context*. Ed. Jean Marie Barberà, Centre Aixois de Recherches Hispaniques. Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, pp. 75-93.
- BOHIGAS, Pere (1947): *Tractats de cavalleria*. Barcino, «Els Nostres Clàssics», vol. 57. Barcelona.
- BURGAYA, C. (1992): *Gabriel Turell, Arbre d'Honor*, Ed. Barcino, Barcelona, «Els Nostres Classics», vol. 131.
- CARDINI, Franco (1995): «El guerrero y el caballero», dins Jacques le Goff i altres, *El hombre medieval*, Alianza editorial, pp. 85-120.
- CORTÉS I CAÑAGUERAL, M. (1991): «La infantesa de Curial i una font literària», *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura, I*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Universitat d'Alacant, de València i Jaume I de Castelló, pp. 413-424.
- ESPADALER, ANTON M. (1984): *Una reina per a Curial*. Quaderns Crema, «Assaig», 3.
- «Tirant lo Blanc i la protecció del personatge», *Quadern*, 72.
- (1993): «Paraula de Joanot Martorell: sobre els principis estètics del *Tirant lo Blanc*», dins *Actes del Symposium «Tirant lo Blanc»*, Barcelona, Quaderns Crema, «Assaig», 14, pp. 261-271.
- (1995): «Piezas para construir Tirant», *Estudios sobre el «Tirant lo Blanc»*. Eds. J. Paredes, E. Nogueras, L. Sánchez, Universidad de Granada, pp. 59-74.
- HAUF, Albert (1995): «Tirant lo Blanc: ¿novela anticaballeresca?. Algunas cuestiones que plantea la conexión corelliana», *Estudios sobre el «Tirant lo Blanc»*. Eds. J. Paredes, E. Nogueras, L. Sánchez, Universidad de Granada, pp. 111-151.
- KEEN, Maurice (1986): *La caballería*. Ariel, Barcelona.
- LAWRENCE, J. (1986): «On Fifteenth-Century Spanish Vernacular Humanism», *Medieval and Renaissance Studies in Honour of Robert Brian Tate*, Oxford, The Delphin Book, pp. 63-79.
- LIMORTI I PAYÀ, Paül (1994): «L'entrellaçament en el Tirant: la retòrica de la narració i la transmissió de l'obra», *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barrocco (Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani-Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Eds. Carlos Romero i Rossend Arqués, Programma, pp. 39-70.
- MARTORELL, Joanot (1992): *Tirant lo Blanc*, edició a cura d'Albert Hauf, Clàssics Valencians, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 2 vols.

- PIERA, Montserrat (1993): «L'elaboració de conceptes humanistes a *Curial e Güelfa*», dins *Actes del setè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Berkeley, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 213-220.
- PONS I ALTÈS, Albert: «L'heroi militar i l'estratagema en el *Tirant lo Blanc*», dins Antoni Ferrando i Albert Hauf, (eds.) (1991): *Miscel·lània Joan Fuster: estudis de llengua i literatura*, vol. II, València-Barcelona, Departament de Filologia Catalana (Universitat de València)-Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, «Biblioteca Abat Oliba», 94, pp. 169-177.
- RIQUER, Isabel de (1997): *Poemes catalans sobre la caiguda de Constantinoble*. Eumo editorial. Departament de Filologia Catalana: Secció Literatura. Universitat de Barcelona, col·lecció Escolis, 5.
- RIQUER, Isabel de (ed.) (1997): *Poemes catalans sobre la caiguda de Constantinoble: Berenguer de Masdovelles, Joan: Permès a Déu haver feta presó*. Eumo editorial. Departament de Filologia Catalana: Secció Literatura. Universitat de Barcelona, 1997, «Col·lecció Escolis, 5».
- ROIG I SALA, J. LL. (1991): «Tirant lo blanc, un heroi possible?», dins Alemany, Rafael; Ferrando, Antoni i Meseguer, Lluís B. (eds.) (1991): *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Alacant / Elx, 9-14 de setembre de 1991), vol. II, València-Barcelona, Universitat d'Alacant-Universitat de València-Universitat Jaume I-Publicacions de l'Abadia de Montserrat: «Biblioteca Abat Oliba», 125; pp. 117-129.
- RUBIERA I MATA, Mª Jesús (1993): *Tirant contra l'Islam*. Edicions Aitana, Sèrie l'Albir.
- SANMARTÍN, L. M.-BORRÀS BARBERÀ, M. (1990): «Tirant lo Blanc, novel·la moderna? Mutació social i reacció ideològica a la fi de l'Edat Mitjana», *Afers*, 10, pp. 275-300.
- YATES, A. (1980): «Tirant lo Blanc, l'heroi ambigu », *L'Espill*, 6-7, pp. 23-39.